

PANDEMİ SÜRECİNDE ARAŞTIRMA ETİĞİ VE DİJİTAL BÖLÜNME EKSENİNDE BİR ÇALIŞMA ÖRNEĞİ: ENGELLİ BİREYLER VE ANNELERİNİN YAŞAM KALİTELERİ

N. Beril Özer Tekin¹, Büşra Süngü², Aynur Akıncı Aydoğan³, Dilara Özer⁴

Öz

Bu çalışmada Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumunun (TÜBİTAK) 1001 COVID-19 özel çağrılı programı doğrultusunda gerçekleştirilen bir proje “araştırmanın ve veri toplamanın yeni yolları; araştırma etiği ve dijital bölünme” bakış açısından incelenmiştir. Araştırma problemi doğrultusunda “Pandemi sürecinde engelli bireylerle yapılan çevrimiçi araştırmalarda araştırma etiğinin ve kapsayıcılığın yeni kuralları neler olmalıdır?” sorusuna yanıt aranmıştır. Bu araştırmada TÜBİTAK tarafından desteklenen proje kapsamında görev alan üç araştırmacı, iki klinik psikolog ve bir beden eğitimi öğretmeni ile yarı-yapılandırılmış soru formu doğrultusunda görüşmeler yapılmıştır. Pandemi sürecinde gerçekleştirilen proje; araştırmacılar, uygulayıcılar ve katılımcılar açısından yeni ve farklı deneyimlerin yanı sıra zorlukları da beraberinde getirmiş, proje süreci içinde katılımcıların ihtiyaçlarına ve araştırma etiğine uygun olarak çeşitli stratejiler geliştirilmiştir. Çevrimiçi destek eğitim hizmetleri; internet erişimi, akıllı cihazı/bilgisayarı ve yeterli internet paketi olan kesimler (evde bulunma zorunluluğu olan, yaşlı/hasta/ağır engeli olan bireyler ve bu bireylere bakım veren kişiler) için elverişli olurken, bu olanaklara sahip olmayan kesimlerin ise bu hizmetlerden dışlanma riskini oluşturmaktadır. Eğitime erişimden dışlanma engelli bireylerin dezavantajlarını daha da derinleştirmekte ve fırsat eşitliğini güçleştirmektedir. “Dijital bölünme” ve “kesişimsellik” bu sınırlılıkların ve fırsat eşitsizliğinin anlaşılması açısından önemli kavram setleridir. Sonuç olarak, internet erişimi olmayan engelli bireylerin ve ailelerinin mevcut durumlarında sahip oldukları kırılmalıkların derinleşmesini önlemek için ekonomik yönden dezavantajlı kişilere teknolojik araç ve internet desteğinin sağlanması oldukça büyük önem taşımaktadır.

Anahtar Sözcükler: COVID-19 pandemisi, Araştırma etiği, Dijital bölünme, Engelli bireyler, Anneler, Çevrimiçi destek hizmetleri.

¹ Dr. Öğretim Üyesi, Doğuş Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü, İstanbul Türkiye, btekin@dogus.edu.tr,

ORCID: 0000-0002-1402-7891

² Dr. Öğretim Üyesi, Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi, Beden Eğitimi ve Spor Öğretmenliği, Balıkesir, Türkiye, busrasungu@hotmail.com

ORCID: 0000-0002-0277-7441

³ Dr. Öğretim Üyesi, İstanbul Kent Üniversitesi, Çocuk Gelişimi Bölümü, İstanbul, Türkiye, aynur.aydogan@kent.edu.tr

ORCID: 0000-0002-8340-0477

⁴ Prof. Dr., İstanbul Kent Üniversitesi, Çocuk Gelişimi Bölümü, İstanbul, Türkiye, dilara.ozerkent.edu.tr

ORCID: 0000-0001-5753-3332

A CASE STUDY WITH THE SCOPE OF RESEARCH ETHICS AND DIGITAL DIVISION DURING THE PANDEMIC PROCESS: QUALITY OF LIFE OF DISABLED INDIVIDUALS AND THEIR MOTHERS

Abstract

In this study “new ways of research and data collection; research ethics and digital divide” point of view adopted evaluating the project, carried out in line with the 1001 COVID-19 special call program of the Scientific and Technological Research Council of Turkey (TÜBİTAK). In the direction of the research problem, “What should be the new rules of research ethics and inclusivity in online research with people with disabilities during the pandemic process?” searched for an answer. In this study, interviews were conducted with 3 researchers, 2 clinical psychologists, and 1 physical education teacher, who took part in the project with the number 120K496, in accordance with the semi-structured questionnaire. This process brought along new and different experiences as well as challenges for researchers, practitioners, and participants. During the process, the project team developed various strategies in accordance with the needs of the participants and research ethics. While online support education services are convenient for people who have internet access, smart devices/computers, and who have sufficient internet package (they have to be at home, elderly/ill/severely disabled individuals, and those who care for these individuals), it also carries a risk to exclude those who do not have these opportunities. Exclusion from access to education deepens the disadvantages of individuals with disabilities and makes equality of opportunity more difficult. “Digital divide” and “intersectionality” offer important sets of concepts in illuminating these disadvantages and inequality of opportunity. Finally it is crucial to provide digital devices and internet Access to economically disadvantaged persons in order to prevent the risk of further marginalization of those without internet access.

Keywords: Pandemic, Research ethics, Digital divide, Persons with disability, Mothers, Online support services.

1. GİRİŞ

Pandemi süreci toplumun çeşitli kesimleri üzerinde çok yönlü etkileri beraberinde getirmiştir. Bu etkiler toplumda yeni gerçeklikleri inşa ederken, ulus devletlerin pandemiyi kontrolü doğrultusunda aldığı kısıtlama kararları engelliler, yaşlılar gibi farklı ihtiyaçları olan kesimlerin gündelik hayatlarında büyük değişimlere neden olmuştur. Eğitim kademelerinde uzaktan eğitime geçilmesiyle birlikte gündelik yaşamın her alanında internet kullanımı ve dijitalleşme giderek etkisini yoğunlaştırmıştır. Eğitim faaliyetleri ve araştırmaların yanı sıra alışveriş, bankacılık faaliyetleri ve sağlık hizmetlerine erişim için de internet ve dijital uygulamalar yaygın olarak kullanılmıştır. Ancak dijital araçlar ve internet erişimi konusunda bireyler eşit olanaklara sahip değildir.

Pandemi özellikle belirli kırılmalara sahip toplumsal kesimlerin yaşadığı sorunları şiddetlendirmiştir (Bourquin vd., 2020; Mind, 2020). Söz gelimi, engelli bireylerin yoksulluk, düşük gelir, işsizlik, internet ve iletişim teknolojilerine ulaşamama gibi mevcut sorunlarına dayalı yaşadıkları eşitsizlikler bu dönemde derinleşmiştir. Toplumsal eşitsizliklerin sistematik olarak birbirine eklenerek karmaşıklaşması kesişimselliği odağa alan bir yaklaşım gerektirmektedir. Pandemiye karşı uygulanan karantina önlemlerinin zorunlu kıldığı dijitalleşme mevcut eşitsizliklerin bu yeni alanda yeniden üretilmesini de beraberinde getirdi. Bu sürecin kesişimsel bir çerçeveden anlaşılması açısından “dijital bölünme” kavramı öne çıktı. Dijital bölünme internet, bilgisayar veya diğer teknolojik araçlar gibi bilgiye ulaşmada kullanılan araçlara erişimdeki farklılıkları, eşitsizlikleri vurgulayan bir kavramdır. Araştırmacıların da dikkat çektiği gibi daha çok yaşlı bireyler, kadınlar, engelli bireyler ve düşük gelirli bireyler gibi toplumun çeşitli kesimlerini etkileyen dijital bölünme dijital dışlanmayla sonuçlanmaktadır (Crenshaw ve Robison, 2006; Cruz-Jesus vd., 2012; Vicente ve Lopez, 2010). Örneğin, dijitalleşen dünyaya erişim sağlamak konusunda daha ağır engeli olan ve/veya bu alana erişim açısından zorunlu olan internet ve teknolojik araçları kullanamayan kesimlere ulaşılması normal şartlar altında olduğundan çok daha güçleşti (Lake vd., 2021). Erişimdeki bu farklılıklar konu engellilik olduğunda daha dikkat çekici bir nitelik kazanmaktadır. Bazı çalışmaların işaret ettiği üzere engelli bireyler internet ve çeşitli teknolojik araçlardan en öncelikli yararlanması gereken kesim olmasına karşın bu olanaklardan en düşük düzeyde faydalanmaktadır (Dobransky ve Hargittai, 2006; Kaye, 2000; Lenhart vd., 2003; Scalan, 2021). Narvekar'ın (2020) da belirttiği üzere bu durum pandemi sürecinde ağırlaşmış, engelli bireylerin eğitim başta olmak üzere diğer alanlarda da yaşadıkları eşitsizlik derinleşmiştir.

Pandemi süreci araştırma yöntem ve tekniklerinin uygulanmasında da önemli değişim ve dönüşümlere neden olmuştur. Bu araştırmanın kesişim noktasında yer alan sosyal bilimler ve sağlık bilimleri gibi alanlar da bu değişimden etkilenmiştir. Bu süreçte araştırma yürütmek ve araştırma öznesi katılımcılara ulaşmak için önceki dönemden daha farklı stratejilerin izlenmesi gerekmiştir. Bu araştırmaya konu olan proje⁵ pandemi sürecinde çevrimiçi destek eğitim programlarının zihinsel yetersizliği (ZY) olan bireylerin ve annelerinin yaşam kaliteleri üzerindeki etkilerini incelemek amacıyla gerçekleştirilmiştir.

Projenin araştırma aşaması 2020 yılının Temmuz ayında nicel verilerin ön test aşamasında toplanmasıyla başlamış ve üç aylık bir dönem içinde annelere yönelik psikolojik destek programının, ZY olan bireylere yönelik ise müzik ve fiziksel aktivite programının uygulanması ile devam etmiştir. Proje Aralık ayında (2020) son testlerin uygulanmasıyla tamamlanmıştır. Deneysel bir tasarım ile gerçekleştirilen araştırmada, sonuçlar karşılaştırılarak deney ve kontrol gruplarının yaşam kalitesi ve fiziksel aktivite düzeyleri değerlendirilmiştir. Çevrimiçi destek programı bitiminde uygulama grubundan annelerle odak grup görüşmeleri gerçekleştirilmiştir. Bu araştırma kapsamında yukarıda sözü edilen projenin araştırma süreci, pandemide araştırma deneyimi ve dijital bölünme araştırma etiği

⁵ Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumunun (TÜBİTAK) 1001 COVID-19 özel çağrılı programı kapsamında desteklenen 120K496 no'lu Proje

bağlamında değerlendirilmiştir. Bunun yanı sıra, proje kapsamında araştırmanın ve veri toplamanın yeni yolları değerlendirilmiş ve alandaki benzer araştırmalarla desteklenerek tartışılmıştır.

1.1. Problem ve Amaç

Bu araştırmanın amacı, pandemi sürecinde ZY olan bireylerle yapılan bir çalışmada geliştirilen uzaktan veri toplama tekniklerinin ve çevrimiçi destek hizmetlerinin işlevliliğini imkânlar ve sınırlılıklar yönünden araştırmacılar, uygulayıcılar (eğitimciler) ve katılımcılar (ZY olan bireyler ve anneleri) açısından incelemektir. Araştırmanın problemi doğrultusunda “Pandemi sürecinde engelli bireylerle yapılan çevrimiçi araştırmalarda araştırma etiğinin ve kapsayıcılığın yeni kuralları neler olmalıdır?” sorusuna yanıt aranmıştır.

1.2. Metodoloji

Gerçekleştirilen proje kapsamında karma metodolojik bir desen kullanılmıştır. Nicel bir araştırma deseni olarak deneysel araştırma süreci yürütülmüş, ön testler ve son testler kapsamında ZY olan bireyler ve annelere “Kişisel Bilgi Formu” ve “Fiziksel Aktivite Anketi”; yaşam kalitelerinin belirlenmesi amacıyla ZY olan bireyler için “WHOQOL-BREF & Engellilik Modülü Türkçe Sürüm Zihinsel Engelli Bireylerin Yaşam Kalitesi Ölçüm Aracı”, anneler için “WHOQOL-BREF Türkçe sürüm” uygulanmıştır. Araştırmanın nitel aşamasında ise odak grup tekniği kullanılarak veri toplanmıştır.

İlk aşamada ZY olan bireyler ve annelerinden oluşan katılımcılar rastlantısal yöntemle 100 (50 ZY olan birey ve 50 anne) kişilik deney (uygulama) ve 124 (62 ZY olan birey ve 62 anne) kişilik kontrol grubu olmak üzere iki gruba ayrılmıştır. Araştırmanın sonunda uygulama grubundan 80 kişi (40 ZY olan birey ve 40 anne), kontrol grubundan ise 104 kişi (52 ZY olan birey ve 52 anne) çalışmayı tamamlamışlardır. Araştırmada kontrol grubuna herhangi bir müdahale/uygulamada bulunulmazken; uygulama grubuna çevrimiçi destek programları uygulanmıştır. Proje kapsamında on iki haftalık dönem boyunca ZY olan bireylere yönelik haftada iki kez, günde 60 dakika fiziksel aktivite ve haftada bir gün günde 60 dakika ritim ve müzik seansı; annelere yönelik olarak ise haftada bir gün günde 80 dakikalık psikolojik danışmanlık seansı sunulmuştur. Çevrimiçi hizmetler (seanslar) konusunda iki klinik psikolog, bir müzik öğretmeni, bir beden eğitimi ve spor öğretmeni destek vermiştir.

Nitel aşamada, uygulamalara çocuklarıyla birlikte düzenli katılım gösteren 20 anne ile yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılarak odak grup görüşmeleri yapılmıştır. Odak grup görüşmeleri annelerle üç grup halinde Zoom üzerinden çevrimiçi gerçekleştirilmiştir. Elde edilen veriler, yorumlayıcı fenomenolojik analiz (YFA) doğrultusunda ekolojik model kuramsal çerçevesince analiz edilmiştir. YFA yaklaşımında bir fenomeni deneyimleyen tüm katılımcıların ortak özelliklerinin tanımlanmasına odaklanılmaktadır (Creswell, 2018, s.77, 81). Sembolik etkileşimci yaklaşımdan etkilenen ekolojik modele göre engellilik, işlevler ve çevre ile etkileşim içinde olup, engelliliğin nedenleri ve çözümleri bireyde değil sosyal çevrede aranmaktadır (Smart ve Smart, 2006). Bu bağlamda ekolojik model, toplum ve sosyal çevrenin engelleri yarattığını tartışmaktadır. Araştırmada elde edilen bulgular doğrultusunda üç ana tema ve bu temalarla ilişkili alt temalar belirlenmiştir. Sonuç olarak, seansların anne ve bireyin yaşam kalitesini olumlu yönde etkilediği ve katılımcıları topluma dahil hissettirdiği ortaya konulmuştur. Bu araştırmada yukarıda açıklanan projeyi araştırma etiği ve dijital bölünme bakış açısından incelemek amacıyla proje kapsamında görev alan üç araştırmacı ve uygulayıcı olarak yer alan iki klinik psikolog ve bir beden eğitimi öğretmeni ile yarı-yapılandırılmış soru formu doğrultusunda telefon yoluyla görüşmeler yapılmıştır.

1.3. Katılımcıların Özellikleri

Gerçekleştirilen proje kapsamında katılımcılar İstanbul, Ankara, Antalya, Isparta, Bursa illerinde bulunan STK'lardan (dernekler, kuruluşlar, vb.) alınan bilgiler ışığında aşağıdaki kriterlere uygun olarak, anne tarafından bakım verilen kişiler arasından seçilmiştir. Katılımcıların belirlenmesinde, kurum ve kuruluş temsilcilerinden edinilen iletişim bilgilerini içeren listeler kullanılmıştır. Kuruluşlar ayrıca, kişilere çalışmanın duyurulmasını sağlamıştır. Araştırmacılar, görüşme listeleri üzerinden anneleri telefon ile arayarak gerekli bilgileri paylaşmış ve araştırmaya katılım konusunda onaylarına başvurmuşlardır. Araştırmada etik kurul onayı alınmış olup katılımcılar onam formunu imzalamışlardır. Projeye aşağıdaki özellikleri taşıyan katılımcılar ve anneleri dahil edilmiştir:

- Zihinsel yetersizliği bulunan 25-50 yaş aralığındaki,
- İletişim kurabilen (sözel ya da sözel olmayan),
- İşitme ve/veya görme engeli olmayan,
- İnternet olanağı bulunan,
- Spora katılımda sağlık yönünden bir problemi bulunmayan bireyler.

Katılımcıların sosyo-ekonomik verileri incelendiğinde, çoğunluğunun büyük şehirlerde yaşadığı, anne ve babaların önemli bir kısmının ilkökul mezunu olduğu, düşük gelir ve eğitim düzeyine sahip olduğu ve annelerin ev hanımı olduğu görülmektedir. Çekirdek aile yapısının hakim olduğu ailelerde annelerin engelli çocuklarının bakımını üstlenirken diğer aile üyelerinden herhangi bir destek görmedikleri de gözlemlenmiştir. ZY olan bireylerin ise büyük bir çoğunluğunun hafif ve orta derecede zihinsel yetersizliğe sahip oldukları, ilkökul eğitimlerini tamamlamadıkları, çeşitli sağlık problemleri nedeniyle ilaç kullandıkları, pandemi öncesinde belediye ve rehabilitasyon merkezlerinin çeşitli programlarına devam ettikleri bulgularına ulaşılmıştır.

Gerçekleştirilen projenin pandemide araştırma etiği ve dijital bölünme bakımından değerlendirilebilmesi için proje kapsamında görev alan üç araştırmacı ve uygulayıcı olarak yer alan iki klinik psikolog ve bir beden eğitimi öğretmeni mevcut araştırmanın katılımcıları olarak yer almıştır.

2. DİJİTAL BÖLÜNME VE KESİŞİMSELLİK

20'nci yüzyıl sonlarından itibaren küreselleşme, internet ve bilgi-iletişim teknolojilerinin gelişmesi gibi süreçlerle toplumların öncekinden farklı bir aşamaya geçtiği sosyal bilimciler tarafından tartışılmaktadır. Buna bağlı olarak, toplumların daha önce görülmedik risklere gebe olan bir aşamaya geçtikleri ileri sürülmektedir (Beck, 1992, 2005, 2009). Beck'in (1992) içinde bulunduğumuz yüzyılda yeni tehlikelerin daha önceki dönemlerden daha farklı ve daha tehdit edici nitelikte olduğu "risk toplumu" tezi, pandemi ile birlikte tekrar tartışılmaya başlanmıştır. Bu süreç "ötekinden korkma hali"nin artması, "sosyal bağların zayıflaması" ve "bireyselliğin artışı" gibi sonuçları beraberinde getirmektedir. Pandemi süreci ile birlikte toplumdaki ayrımların daha da derinleştiği, mevcut eşitsizliklerin daha da arttığı çeşitli çalışmalarda da ortaya konulmaktadır (Bourquin vd., 2020; Mind, 2020; Narvekar, 2020).

Farklı alanlardaki eşitsizlikler temelinde şekillenen ayrımcılıkların birbirini güçlendirerek bireylerin kırılganlıklarını nasıl derinleştirdiğinin anlaşılması yönünde kesişimsel bir yaklaşıma ihtiyaç olduğu belirtilmektedir (Kalaç vd., 2020, s. 171). Örneğin, engelli bir bireyin; kadın, düşük gelirli, düşük eğitim düzeyine sahip ve farklı cinsel kimliğe sahip olması bu kimliklere dair farklı eşitsizliklerin derinleşmesine neden olacaktır. Engellilik; istihdam, gelir ve sosyal güvence gibi konularda toplumsal

eşitsizliğe maruz kalma ihtimalini arttırırken (Burcu, 2014), internet erişimi konusunda da özel zorlukları beraberinde getirdiği tartışılmaktadır (Scalan, 2021; Vicente ve Lopez, 2010). ZY olan bireyler internet bağlantısını sağlamak ve bunun için gerekli araç gerecin sağlanması gerektiğini anlama konusunda sorun yaşarken, fiziksel engeli bulunan kişiler standart bir klavye veya fare (mouse) kullanmada güçlük yaşamaktadır. Bazı sitelerin ekran okuyucu gibi uygulamaları başarılı bir şekilde çalıştıramaması diğer zorluklardandır (Scalan, 2021).

İnternet; e-posta, mesajlaşma/anlık mesajlaşma, alışveriş, işe alma hizmetleri ve bankacılık/finans gibi birçok konuda engeli olmayan bireyler tarafından kullanılırken, engelli bireylerin bu araçların pek çoğunu kullanabilmesi önünde önemli güçlükler bulunmaktadır (Scalan, 2021). 21. yüzyılda, dünya genelinde internet ve teknolojik araçlara sahip olma oranları halen oldukça düşüktür. Oysa bilgiye erişmek, yönetmek, bütünleştirmek, değerlendirmek ve yaratmak üzere dijital teknolojileri, iletişim araçlarını veya ağlarını uygun kullanmak “bilgi ve iletişim teknolojileri” (information and communication technologies-ICT) okuryazarlığı başlığı altında en önemli 21. yüzyıl becerilerinden biridir.

“Dijital bölünme” kavramının da işaret ettiği üzere bu konudaki eşitsizlikler küresel bir olgudur. Çalışmalar, eğitim düzeyi ve gelir ile bilgisayar sahipliği ve internete erişim arasında güçlü bir ilişki olduğunu ortaya koymaktadır (Scalan, 2021). 7,9 milyarlık dünya nüfusu içinde 4,9 milyar kişi (%62) internet kullanıcısıdır (Datareportal, 2022). Türkiye’de de 2021 yılı verilerine göre hanelerin %92’sinin evden internete erişim olanağı bulunmaktadır (TÜİK, 2021). Türkiye Engelsiz Bilişim Platformu (2019) birçok engelli bireyin sosyo-ekonomik statüsü ve bölgesel farklılıklar nedeniyle internet ve teknolojik araçlara erişim konusunda dezavantajlı konumda olduklarını ve bu durumun özellikle eğitim alanında fırsat eşitliğini olumsuz olarak etkilediğini vurgulamaktadır. Diğer çalışmalarda da gözlemlendiği üzere cep telefonu veya bilgisayara erişimin sınırlı olması, internet yetersizlikleri gibi nedenler çevrimici hizmetlerin sunulmasında en önemli engellerin başında gelmektedir (Narvekar, 2020; Rasmitadila, 2020).

Dijital bölünmenin nedenlerine ilişkin tartışmalar ele alındığında “sosyo-ekonomik” faktörlerin (Iqbal, Twamley ve Faircloth, 2021) yanı sıra “kişisel bilgilerin gizliliği”, “güvenlik endişesi” ve “siber-zorbalık” (Scalan, 2021) gibi faktörlerin de belirleyici olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle içinde bulunduğumuz yeni dönem özellikle 21. yüzyılın başından itibaren “dijital risk toplumu” olarak ifade edilmektedir (Lupton, 2016). Van Deursen ve Helsper (2015) ve Scheerder, Van Deursen ve Van Dijk (2017) dijital bölünmenin üç düzeyini şöyle tanımlar:

1. Bilgi-iletişim teknolojilerine erişimdeki eşitsizlikler,
2. Becerilerde ve teknoloji kullanımlarındaki farklılıklar,
3. İnternet ve teknolojiye erişimin insanların yaşamlarına etkisi.

ABD örneğinde, engelli bireylerin uygun düzeyde bilgisayar, tablet, akıllı telefon gibi teknolojik araçları edinme ve kurulum konusunda daha temel aşamada sorunlar yaşadığı ortaya konulmaktadır. Diğer taraftan farklı engel grubundaki, farklı gereksinimleri olan veya çoklu engeli olan kişiler için internet gibi uzaktan teknikleri kullanmak daha güçleşebilmektedir (Scalan, 2021). Harris (2010) tarafından yapılan bir çalışmaya göre, engelli bireylerin satın alım güçleri olsa dahi teknolojik araçların kullanımını karmaşık bulabilmekte ve etkin bir kullanıcıya dönüşemedikleri için bu araçlar gündelik yaşamlarının bir parçası haline gelememektedir. Engelli bireylerin eğitim ve sosyal yönden yaşadıkları eşitsizliklerin ortadan kaldırılmasında devlete, öğretmenlere ve ailelere önemli görevler düşmektedir (Narvekar, 2020).

3. PANDEMİDE ARAŞTIRMA DENEYİMİ: ÇEVİRİMİÇİ VERİ TOPLAMA TEKNİKLERİNDE KULLANILAN STRATEJİLER VE ARAŞTIRMA ETİĞİNE BİR BAKIŞ

Pandemi koşulları doğrultusunda planlanan proje kapsamında uygulamalar (destek hizmetleri) çevrimiçi ortamda gerçekleştirilirken, veriler telefon görüşmeleri ve çevrimiçi görüşmeler yoluyla toplanmıştır. Proje süreci araştırmacılar, uygulayıcılar ve katılımcılar açısından yeni ve farklı deneyimleri beraberinde getirmiştir. Araştırma ve uygulama süreçlerinde proje kapsamındaki tüm paydaşların yaşadıkları deneyimler imkânlar, sınırlılıklar ve alternatif stratejiler temelinde özdüşünümsel bir perspektifle sunulmuştur. Projenin araştırmacı, uygulayıcılar ve katılımcılar açısından etkilerini değerlendirebilmek için gerçekleştirilen bu araştırma da telefon görüşmeleri üzerinden tamamlanmıştır.

3.1. Araştırmacı Perspektifi

Araştırmacılar, proje süresince değerlendirme ve izleme yapmış, haftada bir gün uygulayıcılarla bir araya gelerek programları katılımcıların ve uygulayıcıların ihtiyaçları doğrultusunda gözden geçirmişlerdir. Süreç içinde gelişen ihtiyaçlara araştırma ekibi bir araya gelerek çözüm üretmiştir. Örneğin, ön test ve son test formlarının doldurulması esnasında katılımcıların bir kısmının formu önlerinde görme ihtiyacı hissetmesi üzerine katılımcılara formlar aracı kuruluşlar aracılığıyla çıktı olarak veya e-posta yoluyla iletilmiştir. Araştırmacılar proje kapsamında ilk kez çevrimiçi platformda veri toplamış ve yüz yüze ortamda bir araya gelinmemiştir.

Proje süresince internet ve telefon görüşmeleri yoluyla uzaktan veri toplamak araştırmacılar açısından pek çok imkân sağlamıştır. Kentlerde zamanın hızlı aktığı, hayatın temposunun yüksek olduğu dikkate alındığında katılımcılara ulaşmak, randevuları düzenlemek, görüşme yapmak gibi süreçler çevrimiçi uygulamalar sayesinde kolaylıkla tamamlanmıştır. Görüşmelerin kayıt altına alınması, verilerin deşifre edilmesi ve analizi aşamalarında çevrimiçi uygulamalardan yardım alınması sonucunda, veri toplama aşamasına ayrılan zamanının önemli ölçüde kısaldığı söylenebilir.

Katılımcılar ile görüşmelerde hep aynı araştırmacının görev alması araştırmacı ve katılımcılar arasında güven inşası oluşması açısından faydalı olmuştur. Araştırmanın başlangıcında araştırmacılar tarafından katılımcılarla araştırmanın etik boyutu ve katılımcı gizliliğiyle ilgili bilgiler paylaşılmış ve katılımcılara çalışmadan diledikleri zaman ayrılacakları bilgisi aktarılmıştır. Proje ekibi katılımcılarla proje başlangıcında çevrimiçi ortamda bir tanışma toplantısı da gerçekleştirmiştir. Araştırmacılar, hem katılımcı annelerle hem de ZY olan bireylerle altı aylık süreç içinde yakın iletişim içinde olmuş ve böylece eğitimlerle ilgili görüş ve beklentileri düzenli olarak takip edebilmişlerdir. Nitel aşamada, katılımcıların önemli bir kısmı oldukça samimi yanıtlar vererek odak grup görüşmelerine katılım sağlamışlardır. Katılımcılar internet üzerinden çevrimiçi mülakat veriyor olmaları ve/veya görüşmelerin kayıt altına alınıyor olması konusunda olumsuz bir görüş ya da özel bir güçlük belirtmemiştir.

Araştırma sonuçları TÜBİTAK'ın gerçekleştirdiği çevrimiçi bir toplantıda sunulmuş, proje ve çıktıları çeşitli üniversite panellerinde ve konferanslarda paylaşılmıştır. Gerçekleştirilen bu dijital etkinliklerde fiziksel olarak ulaşmanın mümkün olamayacağı sayıda kişiye ulaşılmıştır ve böylece farklı şehir ve ülkelerden katılımcıların da bu içerikleri takip edebilmesi mümkün olmuştur. Müzik ve fiziksel aktivite uygulamalarına ilişkin videolar proje web sitesinde (<https://www.onlinesupportmodule.com>) paylaşılmış, kayıtların internet ortamında ulaşılabilir olması ve sonradan da izlenebilme olanağı çalışmanın tanınırlığını arttırmıştır.

3.2. Uygulayıcı Perspektifi

Proje kapsamında beden eğitimi ve müzik öğretmenleri engelli bireylere çevrimiçi eğitim verirken, klinik psikologlar ise annelerle çevrimiçi psikoterapi seansları gerçekleştirmiştir. Çevrimiçi yöntemin getirdiği bazı zorlukların ders içeriklerinin değişmesine de neden olduğu görülmüştür. Örneğin; uzaktan eğitim süreci, geniş mekânda koşup, hareket edebileceği, işbirliğine dayalı veya temaslı eğitsel oyunlar oynamayı, bir spor branşına özgü becerilerin öğretimini mümkün kılmıyordu. Dolayısıyla uygulayıcılar ders içeriklerini uzaktan eğitim yöntemine uygun olarak hazırlamışlardır.

Fiziksel aktivite seanslarında hareketleri yaptırmakta zaman zaman güçlükler yaşandığını belirten öğretmen, hareketi sözel ifadelerle ya da ekranda göstererek açıklamaya çalışmanın yetersiz kaldığını ve hareketi temaslara düzeltme ihtiyacını karşılayamadığını belirtmiştir. Çevrimiçi eğitimlerde hareketler basitleştirilerek yanlış yapılan bir hareketin düzeltilmesi için annelerin desteğine başvurulmuştur. Rasmitadila ve diğerlerinin (2020) çalışması bu araştırma kapsamında değerlendirilen projenin bulgularını destekler niteliktedir. Uzaktan eğitime yönelik öğretmen algılarının incelendiği çalışmada *Whatsapp* ve *Zoom* gibi programların kullanıldığı belirtilirken, ebeveynlerden gelen desteğin önemi vurgulanmıştır.

Engeli olan bireylerle birlikte annelerin derse katılmaları ile bir yandan öğretmen açısından uygulama süreci kolaylaşırken, diğer yandan da anne ve çocuklar kaliteli zaman geçirme olanağına sahip olmuşlardır. Ayrıca öğretmenler çevrimiçi dersler öncesinde ve sonrasında katılımcıların pratik yapabilecekleri ve derse hazırlanabilecekleri hareketleri videolar halinde katılımcılarla paylaşmışlardır. Böylece katılımcılar çevrimiçi derslerde uygulanan hareketlere aşina olmuş, dersler kolaylaşmıştır. Karaca ve diğerlerinin (2021) öğretmenlerin uzaktan eğitime ilişkin algılarını incelediği çalışmalarında; uzaktan eğitimin mekân esnekliği sağlaması, zamandan tasarruf sağlaması, bağımsız öğrenme becerilerini geliştirmesi, çok yönlü öğrenme olanakları sunması, öğreticiye zaman kazandırması ve etkili öğrenme sağlaması konularında öğretmenlerin olumlu düşünceye sahip oldukları belirtilmiştir.

Çevrimiçi derste hareketin gösterildiği sırada, mikrofonların kapalı olmasına özen gösterilmesi, aynı anda konuşulması sonucu ortaya çıkan ses karmaşasının önüne geçilmesini sağlamış, söz almak için “el kaldırma” gibi ikonların kullanılması çevrimiçi dersin işlenişini kolaylaştırmıştır. Derslerde karşılıklı konuşmak için belirli zaman dilimleri ayrılmıştır.

Engeli olan farklı gruplarla yapılan bazı çalışmalarda çevrimiçi eğitimin olumsuz yönleri vurgulanmaktadır. Ünay, Erdem ve Çakıroğlu'nun (2021) özel eğitim öğretmenleri ile yaptıkları çalışmada öğretmenler; canlı derslere katılım, öğrenci-öğretmen iletişimi, öğrencilerin motivasyonu, dikkat toplama, uzaktan eğitim araçlarını algılama gibi konularda güçlük yaşadıklarını ifade etmişlerdir. Çetin ve Ercan (2021) otizm spektrum bozukluğu (OSB) olan çocukların pandemi sürecindeki uzaktan eğitim deneyimlerini inceledikleri çalışmalarında, çevrimiçi eğitimin olumlu yönleri olarak daha esnek olması ve ebeveynlerin katılımına olanak tanınması ve böylece aile içinde kaliteli vakit geçirilmesini sağlamasını tartışmaktadır. Diğer yandan, OSB olan çocukların göz temasının az olması ve buna bağlı olarak ekrandaki dersleri izlemede sorunlarla karşılaştıklarını; sosyalleşmenin azalması, eğitim materyal, yöntem ve tekniklerdeki değişimlerin öfke ve saldırganlık gibi davranış problemlerinin artmasına yol açtığını belirtmektedir. Kuşkusuz çevrimiçi uygulamaların olumlu ve olumsuz yönleri katılımcı grubun engel tipi, derecesi ve yaşlarına göre farklılaşabilir. Bu çalışmaya konu olan çalışmada, katılımcılar engel düzeyleri ve yaşları itibarıyla çevrimiçi uygulamalara kolaylıkla uyum sağlamış ve davranış problemi olan birkaç katılımcının dışında motivasyon ve dikkat toplama sorunu yaşanmamıştır.

Annelere yönelik geliştirilen psikoterapi seanslarının pandemi sürecinde çevrimiçi ortama taşınmasıyla birlikte kimi etik sorunların da tartışılması gerekli olmuştur. Yeni koşullar ve kısıtlılıklar sonucu evde diğer aile bireylerinin de olması seanslarda annelerin kendilerini rahat bir şekilde ifade

edememelerine neden olmakta, seansların başarı oranını düşürmektedir. Psikologların önceden de çevrimiçi seans yürütme deneyimleri olması yeni süreçteki olası zorluklarla baş etme kabiliyetlerini artırmıştır. İlk seansta psikologlar tarafından uygulanacak format ve uygulamalarda dikkat edilmesi gereken konularla ilgili bilgilendirmeler yapılmıştır. Bu ilk seanslar aynı zamanda anneler ve psikoterapist arasında güven ilişkisi inşa edilmesi açısından da önemli olmuştur. Psikologlar güven ilişkisinin oluşması veya annelerin kendilerini kamera karşısında ifade etmede zorlanmadıklarını belirtmişlerdir. Annelerin seanslara bireysel olarak katılabilmeleri için evde bulunan babaların, ZY olan bireylerle birlikte vakit geçirebilecekleri aktiviteler önerilmiştir. Böylece annenin bireysel olarak seansa girmesi sağlanırken, ZY olan bireylerin de babalarıyla ilişkilerinin gelişmesi sağlanmıştır. Anneler ev veya çocukları ile ilgili rol ve sorumluklarını seanslardan önce tamamlamaya çalışarak, seanslara daha rahat odaklanabilmiştir. Psikologlar seans öncesinde odaların düzenlendiğini, annelerin giyinip hazırlandığını ve bazı annelerin ortamı güzelleştirmek için çiçek kullandıklarını da belirtmişlerdir. Bu süreçte annelerin özsaygı ve özgüvenlerinin arttığı değerlendirilmiştir. Annelerin psikolojik danışmanlık seansları ile kendilerine vakit ayırmaları, bakış açılarının değişmesi, karşılaştıkları sorunları nasıl çözeceklerini öğrenmeleri, panik atak gibi psikolojik problemleri yenmeleri ve bu gibi olumsuzluklara karşı yeni teknikler öğrenmeleri mümkün olmuştur.

3.3. Katılımcı Perspektifi

Pandemi anne ve çocuklarının birçok destek hizmetine ve bunları sağlayan eğitim kurumlarına erişimini büyük ölçüde sınırlamıştır. ZY olan birey ve annelerinin evde hareketsiz bir şekilde uzun saatleri oturarak geçirmeleri sağlık risklerini artırarak yeni ihtiyaçları ortaya çıkarmıştır. Katılımcılar otumlara akıllı telefon, tablet veya bilgisayarlar aracılığıyla katılmışlardır. Sosyo-ekonomik açıdan dezavantajlı katılımcılara tablet desteği proje kapsamında sağlanmıştır. Gönderilen tabletlerin ekranının küçük olması ve internet paketinin yetersiz kalması bazı aileler açısından çevrimiçi uygulamalara katılımı zorlaştıran etkenler olmuştur. Katılımcılara otumlara nasıl katılacakları hakkında bilgi verilmiş ve gerekli yönlendirmeler proje ekibi tarafından devamlı olarak sağlanmıştır. Bu süreçte katılımcılar dijital araçları daha yakından tanıma ve kullanma olanağı bulmuşlardır. Proje kapsamında gerçekleştirilen çalışmalarla farklı şehirlerden birbirini daha önce tanımayan kişiler bir araya gelerek tanışma ve dostluk geliştirme olanağı bulmuşlardır. İnternet yoluyla kullanılan *Zoom* ve *Whatsapp* gibi programlar proje sürecinde gerçekleştirilen uygulamalarda faydalı olmuştur. Katılımcıların özellikle annelerin halen bu ortamlardan birbirleriyle görüşmelerine devam ettikleri, bu iletişimin bir dayanışma ve güçlenme olanağı oluşturduğu bilinmektedir.

Gerek içinde bulunulan dönemin sıkıntılı doğası gerekse buna eşlik eden psikolojik sorunlar neticesinde nadiren de olsa çalışmaya katılmak istemeyen kişiler de olmuştur. Katılmak istenmemesinin nedenleri “internet problemleri”, “dolandırılma-kandırılma endişesi”, “hastalık-sağlık problemleri”, “dijital teknolojiyi kullanmakla ilgili zorluklar” olarak sıralanabilir. Geri kalan pek çok katılımcı için ise çalışmaya katılmak değerli görülmüştür. Katılımcıları motive etmek ve bu süreçteki psikolojik yıpranmayla baş etmek için katılımcılara destek olmak araştırmacı ve uygulayıcıların rollerine eklenmiştir. Proje kapsamında yer alan psikolojik destek hizmetlerinin de bu konuda önemli bir işlevi olmuştur.

Seansların başlangıcındaki ilk haftalarda anneler, “internet bağlantısı”, “*Zoom* uygulamasını kullanmak”, “elektrik kesintisi” gibi konularda zorluklar yaşamıştır. Gerek araştırma ekibi gerekse uygulayıcılar bu konularda annelere destek sağlayarak sorunlara çözüm geliştirmeye çalışmıştır. Annelerin bu çalışmalara katılabilmek için güçlü bir motivasyona sahip olduğu ve “karşıdaki okuldan öğrenci çağırmak”, “komşulardan yardım istemek”, “bağlantı için komşuya gitmek”, “bağlantı için telefon veya bilgisayarı dönüşümlü kullanmak” gibi farklı yöntemlerle çözüm geliştirmeye çalıştıkları

görülmüştür. İnterneti sonradan tanıyan bir kuşak olarak, dijital göçmen olarak da ifade edilebilecek olan engelli anneleri ilk haftalardan sonra sürece uyum sağlayarak sorunları aşmışlardır.

Proje kapsamında çocukları için düzenlenen çevrimiçi derslere çoğu zaman anneler de eşlik etmişlerdir. ZY olan bireyler çevrimiçi müzik ve ritim dersleri ile yeni müzik aletleri yapmayı öğrenirken, fiziksel aktivite dersleri ile esneklik, kuvvet yönünden kendilerini geliştirmişlerdir. Anneler çevrimiçi derslerinin olmadığı günlerde de öğretmenlerin çektikleri videoları çocuklarıyla birlikte uygulamayı sürdürmüşlerdir. Annelerin ZY olan çocuklarının her gün okula gider gibi özenle hazırlanıp ekran karşısına geçmek için heyecan duyduklarını belirtmeleri, projedeki çevrimiçi eğitimlerin onlar için önemini göstermektedir.

SONUÇ

Karantina döneminin başta uzaktan eğitim konusunda olmak üzere aileler açısından imkânlar ve sınırlılıklar bakımından çeşitli etkileri alandaki çalışmalarda da ortaya konmuştur (Brown vd., 2020; Rogers vd., 2021; Szabo vd., 2020; Woodruff, 2020). Iqbal, Twamley, ve Faircloth'nin (2021) çalışmalarında belirttiği gibi belirsizlik ve stresin getirdiği zorluklar aileler ve bireylerin de hayatlarında bu dönem etkili olmuştur. Pandemi sürecinde hastalık endişesiyle dışarı çıkmaktan kaçınan bireylerin çevrimiçi olarak çalışmalara katılımı güvenli bir ortam sağlamış, risk yönetimi açısından da daha uygun olmuştur. Pandemi döneminde çevrimiçi eğitimle özel eğitim hizmeti alan bireylere yönelik Kizir (2021) tarafından yapılan bir araştırmada zaman esnekliği sağlanması, ulaşım kolaylığı, maliyetin yüz yüze eğitime kıyasla daha düşük olması ve günlük rutinler içerisinde uygulanabilmesi açısından internet temelli özel eğitim hizmetinin katılımcılar tarafından yararlı bulunduğu aktarılmıştır.

Oldukça özel bir küme olarak ZY olan birey ve ailelerine odaklanılan bu çalışma 50 ZY olan birey ve 50 anne ile pandeminin ilk aylarında Temmuz 2020'de başlayıp altı ay devam eden bir araştırmaya dayanmaktadır. Pandemi döneminde bu özel kümenin ihtiyaç duyduğu hizmetlere erişimi uzaktan yöntemlerle sağlanırken, bireyler ve aileleri bu yeni imkânlarla tanışmış, bilgisayar ve internet kullanımı ile ilgili yeni beceriler elde etmişlerdir. 21. yüzyıl becerileri kapsamında değerlendirildiğinde, bilgi ve iletişim teknolojileri (ICT) okuryazarlığı olarak da ele alınan bu beceriler ailelere dijital teknolojileri, iletişim araçları veya ağlarını uygun kullanmaları konusunda yetkinlik kazandırmıştır. Bu yetkinliklerin ZY olan bireylerin ve annelerinin gelecekte bilgiye erişmek, bilgiyi yönetmek, bütünleştirmek, değerlendirmek adına birçok fırsattan yararlanmaları için temel oluşturacağı düşünülmektedir.

Uzaktan yöntemler sadece bu özel kümenin hizmetlere erişimini sağlamakla kalmamış, araştırmancının kendisini de bu araçlarla gerçekleştirmek durumunda kalınmıştır. Böylece hedef kitle ve bu kitlenin ihtiyaçları göz önünde bulundurularak araştırma tasarımı gerçekleştirilmiş ve araştırmacılar çevrimiçi ortamda hem deneysel araştırma hem de nitel araştırma deneyimine sahip olmuşlardır. Bu deneyim, araştırmacıların pandemi sonrasında araştırma alanını genişleten, araştırmancılara ulaşma ve veri toplama aşamalarına ayrılan zamanı önemli ölçüde kısaltan bir yaklaşım olarak gelecekte çevrimiçi ortamların tercih edilmesini sağlayacaktır.

Araştırmada, uzaktan yöntemlerin katılımcılar açısından sunduğu en önemli imkânların evden katılım, uygulamaları tekrar edebilme, sosyalleşme, çevrimiçi eğitime katılarak becerilerini geliştirebilme ve böylece öğrenmeye devam edebilme iken en önemli sınırlılıkların ise internet erişimi, akıllı cihaz/bilgisayar, internet paketi gibi konularda yaşandığı, bu olanaklara sahip olmayan kesimlerin dışlanma riski ile karşı karşıya kaldığı deneyimlenmiştir.

İnternet erişimi olmayanların daha da marjinalleşmesi riskini önlemek için ekonomik yönden dezavantajlı kişilere internet ve teknolojik araç desteği sağlanması ve bu teknolojileri kullanabilmeleri için gerekli becerilerin kazandırılması oldukça önemlidir. İnternet ve akıllı cihaz sahipliği 21. yüzyılın "bilgi toplumu" aşamasında temel vatandaşlık hakkının gereği olarak görülmeli ve tüm vatandaşlara sağlanmalıdır. Engeller bilgi, iletişim ve teknolojinin yardımıyla pek çok konuda aşılabılır. Özellikle başta

engelliler olmak üzere dezavantaja sahip kesimlere bu temel teknoloji ve araçlar sağlamalıdır. Bu sayede eğitim, sağlık, kültürel politikalar gibi alanlarda daha güçlü adımlar atılabilir. Kamu ve sivil toplum alanındaki kuruluşların iş birliği içinde bu konuları gündeme alarak kampanyalar başlatması ve ortak çalışmalar yapması verimli sonuçlar ortaya koyabilir.

KAYNAKÇA

- Beck, U. (2009). *World at Risk*. Cambridge: Polity Press.
- Beck, U. (2005). *World Risk Society*. Cambridge: Polity Press.
- Beck, U. (1992). *Risk Society: Towards a New Modernity*. London: Sage.
- Brown, S. M., Doom, J. R., Lechuga-Peña, S., Watamura, S. E., & Koppels, T. (2020). Stress and Parenting During the Global COVID-19 Pandemic. *Child Abuse & Neglect*, 110(2), 1-14. <https://doi.org/10.1016/j.chiabu.2020.104699>.
- Bourquin, P. Delestre, I., & Waters, T. (2020). The Effects of Coronavirus on Household Finances and Financial Distress, Institute for Fiscal Studies: IFS Briefing Note BN298. Doi: 10.1920/BN.IFS.2020.BN0298.
- Burcu, E. (2014). Yaşa ve Engelliliğe Bağlı Toplumsal Eşitsizlikler. *Sosyoloji* içinde, Erzurum: Atatürk Üniversitesi AÖF Yayınları.
- Creswell, J.W. (2018). *Nitel Araştırma Yöntemleri*, (4. Baskı). Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Crenshaw, E.M., & Robison, K.K. (2006). Globalization and the Digital divide: The Roles of Structural Conduciveness and Global Connection in Internet Diffusion. *Social Science Quarterly*, 87(1), 190-207.
- Cruz-Jesus, F., Oliveira, T., & Bacao, F. (2012). Digital divide across the European Union. *Information and Management*, 49(6), 278-291.
- Çetin, Ş., & Ercan, T. (2021). Otizme Sahip Ergen Öğrencilerin Uzaktan Eğitim Deneyimlerinin Ebeveyn Aracılığı ile İncelenmesi. *Anadolu Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(1), 105–121.
- Datareportal, *Digital Around the World*. (2022). 13 Kasım 2021 tarihinde <https://datareportal.com/global-digital-overview> adresinden erişildi.
- Dobrinsky, K., & Hargittai, E. (2006). The Disability Divide in Internet Access and Use. *Information Communication & Society*, 9(3), 313–334. <https://doi.org/10.1080/13691180600751298>.
- Harris, J. (2010). The Use, Role and Application of Advanced Technology in the Lives of Disabled People in the UK. *Disability & Society*, 25(4), 427-439.
- İqbal, H., Twamley, K., & Faircloth, C. (2021). Researching Youth: New Methods in Changing Times. 1 Kasım 2021 tarihinde https://pjpeu.coe.int/documents/42128013/61020757/Researching+Youth+New+Methods+i+n+Changing+Times_+YKF+Paper_Humera+Iqbal_Nov+2020.pdf/d2b61504-0326-18f7-a910-0baa7ba17f18 adresinden erişildi.

- Kalaç, M.Ö., Telli, G., & Erönel Y. (2020). Covid-19 Mücadelesi Kapsamında Uzaktan Eğitim Sürecinde Engelli Öğrencilerin Durumu Sorunlar ve Çözüm Önerileri. Manisa Celal Bayar Üniversitesi Yayınları. 1 Ocak 201 tarihinde <https://www.tbd.org.tr/covid-19-mucadelesi-kapsaminda-uzaktan-egitim-surecinde-engelli-ogrencilerin-durumu-sorunlar-ve-cozum-onerileri-kitabi-yayinlandi/> adresinden erişildi.
- Karaca, İ., Karaca, N., Karamustafaoğlu, N., & Özcan, M. (2021). Öğretmenlerin Uzaktan Eğitimin Yararına İlişkin Algılarının İncelenmesi. *Humanistic Perspective*, 3(1), 209-224. <https://doi.org/10.47793/hp.844113>.
- Kaye, H.S. (2000). Computer and Internet Use Among People with Disabilities. *Disability Statistics Report (13)*. Washington DC: U.S. Department of Education, National Institute on Disability and Rehabilitation Research. 1 Kasım 2021 tarihinde <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED439579.pdf> adresinden erişildi.
- Kızır, M. (2021). İnternet Temelli Özel Eğitim Hizmeti Alan Bireylerin Uzaktan Eğitime Yönelik Görüşlerinin Belirlenmesi. *MSKU Eğitim Fakültesi Dergisi*, 8(1), 175-179.
- Lake, J.K., Jachyra, P. & Hamdani, Y. (2021). The Wellbeing and Mental Health Care Experiences of Adults with Intellectual and Developmental Disabilities During COVID-19. *Journal of Mental Health Research in Intellectual Disabilities*, 1(16). doi: 10.1080/19315864.2021.1892890.
- Lenhart, A., Horrigan, J., Rainie, L., Allen, K., Nasrulhaq-Boyce, A., Madden, M., O'Grady, K., & Lenhart, S.W. (2003). The Ever-Shifting Internet Population—A New Look at Internet Access and the Digital Divide. Pew Internet & American Life Project Report.
- Lupton, D. (2016). Digital Risk Society. A. Burgess, A. Alemanno & J. Zinn (Ed.) içinde, *Routledge Handbook of Risk Studies*. London: Routledge.
- Mind (2020). The Mental Health Emergency: How Has the coronavirus emergency impacted our mental health?, Mind, London, 1 Kasım 2021 tarihinde https://www.mind.org.uk/media-a/5929/the-mental-health-emergency_a4_final.pdf adresinden erişildi.
- Narvekar, H. N. (2020). Educational Concerns of Children with Disabilities During COVID-19 Pandemic. *Indian Journal of Psychiatry*, 62(5), 603-604. doi:10.4103/psychiatry.IndianJPsychiatry_585_20.
- Rasmitadila, R., Aliyyah, R. R., Rachmadtullah, R., Samsudin, A., Syaodih, E., Nurtanto, M., & Tambunan A. R. S. (2020). The Perceptions of Primary School Teachers of Online Learning During the COVID-19 Pandemic Period: A Case Study in Indonesia. *Journal of Ethnic and Cultural Studies*, 7(2), 90-109. <http://dx.doi.org/10.29333/ejecs/388>.
- Rogers, G., Perez-Olivas, G., Stenfert Kroese, B., Patel, V., Murphy, G., Rose, J., Cooper, V., Langdon, P.E., Hiles, S., Clifford, C., & Willner, P. (2021). The Experiences of Mothers of Children and Young People with Intellectual Disabilities During the First COVID-19 Lockdown Period. *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities*, 34: 1421-1430. <https://doi.org/10.1111/jar.12884>.
- Scanlan, M. (2021). Reassessing the Disability Divide: Unequal Access as the World is Pushed Online. *Universal Access in the Information Society*. <https://doi.org/10.1007/s10209-021-00803-5>.

- Scheerder, A., Van Deursen, A., & Van Dijk, J. (2017). Determinants of Internet Skills, Uses and Outcomes. A Systematic Review of the Second-and Third-Level Digital Divide. *Telematics Inform*, 34(8), 1607–1624.
- Szabo, T. G., Richling, S., Embry, D. D., Biglan, A., & Wilson, K. G. (2020). From Helpless to Hero: Promoting Values-Based Behavior and Positive Family Interaction in the Midst of COVID-19. *Behavior Analysis in Practice*, 13(3), 1–9. <https://doi.org/10.1007/s40617-020-00431-0>.
- TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu) (2021) *Hanehalkı Bilişim Teknolojileri (BT) Kullanım Araştırması*. 13 Kasım 2021 tarihinde [https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Survey-on-Information-and-Communication-Technology-\(ICT\)-Usage-in-Households-and-by-Individuals-2021-37437](https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Survey-on-Information-and-Communication-Technology-(ICT)-Usage-in-Households-and-by-Individuals-2021-37437) adresinden erişildi.
- Ünay, E., Erdem, R., & Çakıroğlu, O. (2021). Covid-19 Sürecinde Özel Eğitimde Uzaktan Eğitim Uygulamaları. *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 34(Özel Sayı), 158-184.
- Van Deursen, A. J., & Helsper, E. J. (2015). The Third-Level Digital Divide: Who Benefits Most from Being Online? *Communication and Information Technologies Annual (Studies in Media and Communications)*, 10, 29–52.
- Vicente, M.R., & Lopez, A.J. (2010). A Multidimensional Analysis of the Disability Digital Divide: Some Evidence for Internet Use, *The Information Society*, 26(1), 48-64.
- Woodruff, A. (2020). Keeping the family in family medicine. *American Journal of Hospice and Palliative Medicine*. 38(3), 313-314. <https://doi.org/10.1177/1049909120933273>.

Destek ve Teşekkür Beyanı

Bu araştırmaya konu olan proje TÜBİTAK tarafından desteklenmiştir (Proje no: 120K496). Proje kapsamında başta araştırma katılımcıları olmak üzere uygulayıcılar olarak görev alan öğretmenlere, klinik psikologlara, araştırmacı ve bursiyer olarak destek veren tüm proje ekibine, TÜBİTAK'a, ve İstanbul Kent Üniversitesi'ne projeye verdikleri desteklerden dolayı teşekkür ederiz.